

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477):141.7:172.15:323.13

Р.В.Гула, І.Г.Передерій*

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ: ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ, ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНІ МОДИФІКАЦІЇ

Зроблено спробу розкрити загальну сутність ідеології фашизму, її модифікації у програмних документах російського фашизму через аналіз провідних виявів організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності Всеросійської фашистської партії, теоретичних праць основоположника й ідейного натхненника російських фашистів К.Родзаєвського, а також їх реанімацію в реваншистсько-мілітаристських світоглядних настановах радикальних форм концепту «російського світу» та новітніх російських політичних формувань екстремістського спрямування. Виокремлено загальні принципи, на основі яких побудовано програми сучасного російського фашизму.

Ключові слова: фашизм, російський фашизм, «російський світ».

Інтерес до філософського осмислення історії різко зростає у кризові періоди розвитку суспільства. У такі часи руйнується звичний світ та уклад життя, сумніву піддаються фундаментальні підвалини. Крайній ступінь радикалізації тенденцій розвитку сучасного світу в умовах глобальних геополітичних трансформацій потребує формування суттєво оновлених ідейно-політичних парадигм для подальшого цивілізаційного поступу.

В умовах системного гібридного конфлікту між Україною та Російською Федерацією нового змісту набуває доктрина фашизму, що використовується сторонами інформаційного, збройного й ідеологічного протистояння як вагомий аргумент у побудові власної світоглядної політики психологічного впливу на населення та збройні сили держав-учасників конфлікту. Тотальне зловживання ідеологічними штампами, що вже на ментальному рівні негативно

---

* Гула Руслан Володимирович – доктор історичних наук, доцент (Полтава), e-mail: gulaslan@i.ua

Передерій Ірина Григоріївна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, e-mail: iryna1006@yandex.ua

сприймаються суспільством, подеколи виконує функцію маніпулятивної підміни національно-культурного коду нації. Отже розкриття сутності російського фашизму як специфічної ідеології, котру відверто пропагували представники російської емігрантської спільноти першої половини ХХ ст., на наш погляд, надзвичайно актуальне.

Відповідно існує реальна необхідність здійснення критичного історіософського аналізу доктрини фашизму як неоднозначного, варіативного суспільно-політичного феномену колективної свідомості, а також ідеології, у період зародження та функціонування цього світоглядно-пропагандистського продукту. Актуальною є проблема з'ясування змісту концептуальних засад «російського фашизму» («русского фашизма») з метою визначення сутності цього еkleктичного світоглядного продукту в партійному будівництві та ідеологічній, агітаційно-пропагандистській діяльності російських емігрантських кіл 1920–1930-х рр. в умовах сучасних російських реалій відродження фашистських тенденцій у державно-інструментальному підході концепту «російського світу» («русского мира») та політичних фашистських партій і рухах.

Метою статті вважаємо розкриття сутності ідеології фашизму, її модифікації у програмних документах російського фашизму через аналіз основних виявів організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності Всеросійської фашистської партії, теоретичних праць основоположника й ідейного натхненника російських фашистів К.Родзаєвського, а також їх реанімацію у сучасних російських політичних формуваннях екстремістського спрямування.

Серед зарубіжних дослідників, які розглядають особливості фашизму (зокрема процес формування й функціонування) на прикладі європейських країн, слід відзначити, насамперед, А.Бауеркемпера, Б.Бессонова, В.Віппермана, В.Дашичева, С.Кара-Мурзу, Л.Корневу, В.Лук'янова, Л.Люкса, П.Мілза, П.Рахшміра, А.Умланд, І.Черних. Проблеми зародження, розвитку та функціонування російських фашистських організацій в еміграції в першій половині ХХ ст. досліджено у працях Н.Аблової, В.Бобреньова, Д.Жданова, О.Окорокова, В.Шамбарова.

Питання виникнення й подальшої реалізації концепції «російського світу» досі не отримали належної уваги як серед вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Слід визнати, що в аналізі історіографії проблеми основою для теоретичних узагальнень є праці російських дослідників. До них, насамперед, слід зарахувати розвідки М.Гейфтера, О.Дугіна, О.Кара-Мурзи, В.Кирчанова, С.Нікольського, В.Ніконова, Є.Островського, Г.Павловського, В.Тишкова, С.Чернишова, П.Щедровицького, В.Цимбурського. Характерна особливість цих праць – надзвичайно великий спектр трактування змісту концепції «російського світу». Емоційно-ірраціональне сприйняття неоімперського проекту притаманне представникам творчої інтелігенції сучасної Росії – І.Глазунову та М.Михалкову. Ідеї «слов'янського братерства» як синоніма «російського світу» активно пропагуються у проповідях і виступах предстоятеля Російської православної церкви патріарха Кирила. В українському науковому дискурсі цю концепцію аналізують С.Дацюк, Р.Іщенко, В.Корнілов та Ю.Романенко з діаметрально протилежних, навіть антагоністичних позицій.

Парадокси доктрини фашизму

Для розкриття сутності феномену фашизму, його модифікацій і метаморфоз слід стисло схарактеризувати базові документи, які й визначили формування цієї ідеології та політичної практики. Першу згадку про фашизм як ідеологію датовано 6 червня 1919 р. Італійські футурист Ф.Марінетті та націонал-синдикаліст А. де Амбріс у виданні «Il Popolo d'Italia» опублікували «Маніфест італійського союзу боротьби» (іт. «Il manifesto dei fasci di combattimento»), який пізніше отримав неофіційну назву «Маніфесту фашизму». Характерно, що найпомітніші програмні настанови цього документа було запозичено у крайніх лівих партій. Це, зокрема, загальне виборче право (для жінок і незаможних громадян включно), народний контроль за найважливішими галузями господарства шляхом формування «національних рад» промисловості, транспорту, охорони здоров'я, зв'язку. Декларувалася теза про запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, посилення ролі профспілок, покращення забезпечення в разі інвалідності. Пенсійний вік планувалося скоротити з 65 до 55 років. Передбачалася націоналізація військових підприємств, відчуження від військових контрактів 85% прибутку, великий прогресивний податок для представників промислових і фінансових кіл. Окрім того, проголошувалася націоналізація церковного майна, ліквідація епархій із подальшою передачею їхніх прибутків на потреби бідняків¹. Цікаво, що характерною рисою «Маніфесту італійського союзу боротьби» була повна відсутність націоналістичної риторики. Отже документ поєднував у собі ідеї класового співробітництва, корпоративізму й демократизму. Компаративний аналіз «Маніфесту...» та програми РКП(б) дає підстави стверджувати, що остання у царині соціальної сфери фактично проголошувала тотожні за змістом положення.

У 1932 р. деякі положення «Маніфесту італійського союзу боротьби» було скориговано в «Доктрині фашизму» Б.Муссоліні та Дж.Джентіле. Зокрема нівелювалися соціалістичні й антицерковні гасла, натомість висувалися настанови «корпоративізму» та «класового співробітництва», ідея, що «фашизм стверджує [...] плідну й корисну нерівність людей». Обидва класи, «нижчий» і «вищий», мають властиві саме їм функції у суспільстві, а тому повинні виконувати відповідні обов'язки та співпрацювати між собою – це й буде запорукою процвітання нації. Головною цінністю проголошувалася фашистська тоталітарна держава – «вища та найпотужніша форма особистості», що є силою, але «силою духовною»². Теоретик італійського фашизму Дж.Джентіле розкривав зміст «тотальної держави» так: «Ніщо людське або духовне не існує саме по собі, набагато меншою мірою воно має якусь цінність поза державою. У цьому сенсі фашизм тоталітарний, і фашистська держава як об'єднання й уніфікація

¹ Manifesto dei Fasci italiani di combattimento, pubblicato su "Il Popolo d'Italia" del 6 giugno 1919 [Електронний ресурс]: https://it.wikisource.org/wiki/Manifesto_dei_Fasci_italiani_di_combattimento_publicato_su_%22Il_Popolo_d'Italia%22_del_6_giugno_1919

² Муссоліні Б. Доктрина фашизма / Пер. с итал. В.Н.Новикова. – Париж, 1938 [Електронний ресурс]: <http://www.nationalism.org/vvv/library/mussolini-doctrina.htm>

всіх цінностей дає тлумачення життя всього народу, сприяє розквіту та надає йому сили»³.

Важливим складником фашизму проголошувався корпоративізм. У виголошеній 20 лютого 1934 р. деканом факультету права Пізанського університету Дж.Боттаї лекції «Фашизм і корпоративізм» зазначалося:

«Корпоративність італійської держави абсолютно відповідає її фашизації. [...] Економічні перетворення не можуть не спричинити подальших політичних змін. [...] Корпоративізм сприяє розумінню цього за допомогою нової концепції держави. Держава, згідно з нею, управляє соціально-економічними силами, створеними громадянами. [...] Управляти наявними соціальними групами, передаючи їм їхні права та навчаючи їх юридичним нормам, як це робить італійський корпоративізм, означає визнати без помилкового страху його значення в державному житті, тобто підняти економічний рівень життя громадян над рівнем соціальним. Корпоративізм може бути визначений як принцип економічних організацій, що повинні прагнути брати участь у політичному житті спільноти»⁴.

Фашизм проголосив «єдність нації» – на противагу марксистській тезі про «боротьбу класів» і ліберально-демократичному партійному принципу⁵:

«Фашизм проти класичного лібералізму, який виник із необхідності реакції на абсолютизм і вичерпав своє завдання, коли держава перетворилася на народну свідомість і волю. Лібералізм заперечував державу в інтересах окремого індивіда; фашизм стверджує державу як справжню реальність індивіда. [...] Фашизм проти соціалізму, що зводить історичний розвиток до боротьби класів і не визнає державної єдності, зливає класи в єдину економічну й моральну реальність; такою ж мірою фашизм проти класового синдикалізму. [...] Фашизм проти демократії, яка приривнює народ до більшості та знижує його до рівня багатих»⁶.

Одночасно філософи ХХ ст. знаходили спільні риси в тоталітарних ідеологіях сталінського соціалізму, німецького нацизму й італійського фашизму. Російський мислитель М.Бердяєв акцентував увагу на діалектичному зв'язку між фашизмом і комунізмом: «Фашизм [...] є не лише породженням війни, а й реакцією проти комунізму»⁷. Одночасно він стверджував, що комунізм і фашизм повстають проти виродження формальної свободи, а це означає скептицизм, безвір'я, байдужість до істини. Але таке заперечення не забезпечує реальної свободи людини як цілісної особистості. Фашизм і

³ Цит. за: *Желев Ж.* Фашизм / Пер. с болг. – Москва, 1991. – С.18.

⁴ *Боттаи Дж.* Фашизм и корпоративизм [Електронний ресурс]: <http://www.sensusnovus.ru/featured/2015/09/26/21719.html>

⁵ *Муссоліні Б.* Доктрина фашизма.

⁶ Там же.

⁷ *Бердяєв Н.А.* Судьба человека в современном мире: К пониманию нашей эпохи // *Философия свободного духа.* – Москва, 1994. – С.337.

комунізм лише переходять до формального та реального заперечення свободи: «Людина перестала бути вищою цінністю, вона підміняється іншими цінностями, які є не більш, а менш вартісними за людину»⁸. Аналізуючи погляди ідеологів фашизму та комунізму на конфлікт особистості й суспільства, М.Бердяєв наголошував на спільних рисах, притаманних цим світоглядам: «Для Муссоліні абсолютною стає держава, для Маркса абсолютним стає суспільство, але принцип той самий, однаково заперечується вічний трагічний конфлікт особистості та держави, особистості й суспільства, і заперечуються невід'ємні її свободи»⁹.

Французький екзистенціаліст А.Камю вбачав у державному терорі діалектичну єдність тоталітарних теорій і практик фашизму й комунізму. «Після того, як з ідеєю “граду Божого” було покінчено, пророчі мрії Маркса та сміливі провидіння Гегеля або Ніцше врешті-решт призвели до створення нового типу держави, раціонального або ірраціонального, але в обох випадках – терористичного»¹⁰, де терор набув державних масштабів. А.Камю під час порівняння «ірраціонального» фашизму (під «фашизмом» мислитель розумів і німецький нацизм) та «раціонального» російського комунізму, наголошував на їх кінцевій спорідненості: «Ті, хто ризикнув кинути в історію в ім'я ірраціонального, стверджуючи, що вона позбавлена будь-якого сенсу, знаходять у ній рабство й терор і зрештою опиняються у світі концтаборів. Ті, хто ломиться до неї, проповідуючи абсолютний раціоналізм, знаходять рабство та терор і впираються в ту ж табірну систему»¹¹. Але під час визначення сутності фашизму та комунізму французький філософ дійшов цікавого й не позбавленого сенсу висновку, що фашизм, який є втіленням ірраціонального державного терору, та російський комунізм, що здійснює державний терор на основі раціональності, таки мають певні відмінності:

«Було б несправедливо ототожнювати мету фашизму й російського комунізму. Фашизм передбачає вихвалення ката самим катом. Комунізм більш драматичний: його сутність – це вихвалення ката жертвами. Фашизм ніколи не прагнув звільнити людство цілком; його метою було звільнення одних шляхом поневолення інших. Комунізм, виходячи зі своїх найглибших принципів, прагне звільнення всіх людей за допомогою їх загального тимчасового уярмлення. Йому не відмовиш у величчі задумів. Однак цілком справедливим є ототожнення їхніх засобів: політичний цинізм обидва вони черпали з одного джерела – морального нігілізму»¹².

Аналізуючи сучасний науковий дискурс, слід зазначити, що не існує єдиного погляду на визначення поняття «фашизм». За радянського періоду його трактували як відкриту терористичну диктатуру «найбільш реакційних,

⁸ Бердяєв Н.А. Судьба человека в современном мире: К пониманию нашей эпохи. – С.337.

⁹ Там же. – С.339.

¹⁰ Камю А. Бунтующий человек. – Москва, 1990. – С.255.

¹¹ Там же. – С.310.

¹² Там же. – С.304.

шовіністичних елементів фінансового капіталу», в основі ідеології якої – «антикомунізм, ірраціоналізм, крайній націоналізм і расизм (ідея “вищої раси”, нібито покликаної панувати над “нижчими”, “неповноцінними” расами) та антигуманізм, культ сили й особистої влади, пропаганда війни як природного стану людства»¹³. Загалом можна погодитися з такими провідними ознаками фашизму. Одночасно зауважимо, що подане визначення виразно позначене притаманним комуністичній ідеології догматизмом, деяким спрощенням і прагненням до уніфікації. Наприклад, відомо, що расизм не знайшов відображення в офіційній доктрині та політичній практиці італійського фашизму. Також слід звернути увагу на той факт, що йому до 1943 р. не був притаманний і антисемітизм¹⁴. Деякі фашистські угруповання виступали категоричними противниками фінансово-олігархічного капіталу. Однак, як бачимо, радянський агітпроп безпідставно обмежував соціальну базу фашизму лише «елементами фінансового капіталу».

Слід визнати й об'єктивний факт масової соціальної підтримки фашистської ідеології режимів Б.Муссоліні, Ф.Франко, А.Салазара та нацистської диктатури А.Гітлера, у тому числі й з боку робітничого класу та селянства. Одночасно політичний режим імператорської Японії не був за основними ознаками фашистським, але за рівнем мілітаризації суспільства, жорстокості у практичній реалізації імперської політики залишав далеко позаду деякі фашистські й нацистські режими. Загалом радянські автори в поданому вище визначенні еkleктично поєднували ознаки італійського фашизму та німецького нацизму.

Сучасній українській націоналістичній політичній думці притаманна уніфікація фашистських рухів на основі інтегрального націоналізму. Наприклад, ідеолог Всеукраїнського об'єднання «Свобода» А.Ілленко 2007 р. заявив, що «доки не відбудеться кардинальна переоцінка ролі інтегрально-націоналістичних режимів у першій половині ХХ ст., доти вся права Європа буде відрізана від свого коріння і жеврітиме на манівцях ліберального метанаративу». До того ж «ключовий момент цього процесу – це редемонізація націонал-соціалізму»¹⁵. Загальною підвалиною для націоналістичних режимів першої половини ХХ ст. А.Ілленко цілком правомірно вважав інтегральний націоналізм, «представлений у десятках країн, у кожній з яких він мав свої особливості та доволі суттєві відмінності. Без сумніву, італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, хорватський усташизм, автентичний український націоналізм, іспанський фалангізм й інші інтегральні рухи мали одну світоглядну основу»¹⁶. Незважаючи на деяку метафізичність методологічного підходу, слід визнати, що аргументація А.Ілленка, безумовно, не є безпідставною при аналізі функціонування окремих аспектів суспільно-політичної практики.

¹³ Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1989 [Електронний ресурс]: <http://terme.ru/dictionary/180/symbol/212>

¹⁴ Веронский манифест Национальной фашистской партии [Електронний ресурс]: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1445692>

¹⁵ Ілленко А. Перспективи нового націоналізму // Український соціальний націоналізм. – Х., 2007 [Електронний ресурс]: <http://www.ar25.org/article/perspektyvy-novogo-nacionalizmu.html>

¹⁶ Там само.

Радикальні українські націоналісти ідентифікують себе як «соціал-націоналісти» та в поглядах на перспективи розвитку Української держави багато у чому суголосні теоретикам автентичного класичного фашизму. Зокрема А.Ілленко розкриває програмні засади сучасного вітчизняного націоналізму так:

«Соціал-націоналізм вимагає демонтажу ліберального режиму антинаціональної окупації, ліквідації олігархічного капіталізму, знищення етичної системи антинародного егоїзму та декадансу. Натомість соціал-націоналізм збудує націократичний політичний режим, соціально-справедливу та підпорядковану волі нації економіку, а також запровадить нову революційну націоналістичну етику»¹⁷.

Підсумком революції повинен бути «демонтаж збанкрутілої й неефективної системи політичної демократії, що не зміцнює силу нації, а навпаки, сприяє її всебічній деградації», оскільки «демократія насправді є прикриттям системи, за якої правлячу верству складають пройдисвіти, ублюдки, холуї та дегенерати, фізичні та моральні уроди, які дбають лише про своє особисте збагачення»¹⁸. На нашу думку, умовиводи А.Ілленка відносно демократичного політичного режиму позначено виразною однобічністю.

Світоглядні позиції сучасних російських політологів радикального гатунку щодо фашизму й нацизму загалом збігаються з поглядами їхніх українських «духовних братів». Ще 1992 р. російський філософ і політолог О.Дугін у статті «Лівий націоналізм» стверджував, що «майбутнє російської політики неминуче буде позначене націоналізмом. Це стосується не лише патріотичної опозиції, а й значною мірою самого панівного режиму, що послідовно еволюціонує у цьому напрямі дедалі більше й більше»¹⁹. Причинами «націоналістичного ренесансу» 1990-х рр. у Росії О.Дугін уважав:

1. Посилення тиску «мас», які однозначно висловили свої симпатії до національних гасел.
2. Заперечення інтернаціонально-ліберальної політики Б.Єльцина практично всіма верствами російського суспільства.
3. Критичне ставлення росіян до комуністичної моделі, що змусило панівну еліту використовувати гасла так званих «патріотів-некомуністів» (монархістів, націонал-демократів, православної спільноти).
4. «Вичерпаність» на початок ХХ ст. усіх магістральних ідеологій інтернаціоналістського напрямку.
5. Прагматичне використання «компенсаторної» ролі нового російського націоналізму під час зміни ідеологічних систем.

Погляди О.Дугіна в оцінці фашизму й націонал-соціалізму практично ідентичні поглядам А.Ілленка, про що свідчить така цитата:

¹⁷ Ілленко А. Націоналізм і псевдонаціоналізм [Електронний ресурс]: <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/013214/>

¹⁸ Ілленко А. Перспективи нового націоналізму.

¹⁹ Дугин А.Г. Левый национализм // Арктогея: Философский портал [Електронний ресурс]: <http://www.arcto.ru/article/1225>

«Безумовно, терміни “фашизм” і “націонал-соціалізм” украй дискредитовано у сучасному світі, оскільки після перемоги двох номінально “інтернаціоналістичних ідеологій” в особі союзників над країнами Осі у Другій світовій війні переможці зробили все можливе, щоб “демонізувати” альтернативний їм політико-економічний устрій. Фашизм для сучасної людини – це “злочин”, “насильство”, “терор”, “геноцид”. Але варто звернути увагу на той факт, що західними лібералами часів холодної війни комунізм також сприймався як синонім “злочину”, “насильства”, “терору” й “геноциду”, а представники комуністичного табору всіма цими негативними характеристиками позначали буржуазний світ. Важко сказати, хто заподіяв більше злочинів людству – історичні комуністи, нацисти чи ліберал-капіталісти (які, до речі, несуть відповідальність за работоргівлю й геноцид індіанців в Америці)»²⁰.

Принциповий антагонізм у поглядах російських та українських «редемонізаторів» нацизму й фашизму полягає в їх ставленні до комуністичної ідеології. Якщо українські націоналісти займають ортодоксально антикомуністичні позиції та заперечують будь-які форми співпраці з комуністами²¹, то позиція О.Дугіна вирізняється помітнішою гнучкістю:

«Лівий націоналізм або російський фашизм помірковано ставиться до комуністів, оскільки між ними існує певна близькість соціальної програми й антибуржуазний пафос. Але для реального та повноцінного політичного співробітництва самі комуністи повинні переглянути свій застарілий і неадекватний догматизм та назавжди відмовитися від антифашистської риторики»²².

Основною домінантою політичного розвитку російської нації О.Дугін вважає механізм «російської національної революції» як синтезу традиціоналізму (вірність «національним кореням», релігії, етиці) та комунізму (соціальна справедливість, обмеження ринкової економіки, заборона біржових спекуляцій). Результатом цієї революції буде створення «російського соціалізму». На думку О.Дугіна, він матиме селянську, кооперативну, регіональну спрямованість.

Цікаво, що вищим ступенем розвитку «євразійської ідеї» в Росії О.Дугін вважає фашизм, який є «націоналізмом [...] революційним, романтичним, ідеалістичним, що апелює до великого міфу та трансцендентної ідеї, намагається реалізувати нездійсненну мрію». Економічні складники фашизму – це підпорядкування індивідуальних економічних інтересів принципам «блага нації», «справедливості» та «братерства». У духовній сфері – радикальна відмова від гуманізму²³. Фактично О.Дугін реабілітує нацизм і фашизм та пропонує Росії ці моделі як своєрідний «третій шлях»:

²⁰ Там же.

²¹ Див., напр.: Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців [Електронний ресурс]: <http://svoboda.org.ua/party/program/>

²² Дугин А.Г. Левый национализм.

²³ Дугин А.Г. Геополитика Постмодерна [Електронний ресурс]: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/dugin-geopolitics_postmodern-a.htm

«Саме ідеологія “третього шляху”, не ліберального й не комуністичного, у політичній історії ХХ ст. лягла в основу того, що звикли називати фашизмом або нацизмом, оскільки фашистський режим Італії та націонал-соціалістична держава Гітлера були засновані саме на такому принципі поєднання національних і соціальних аспектів. Саме наявність елементів ідеології “третього шляху”, а не расизм, антисемітизм, тоталітаризм, етатизм тощо, властиві фашизму й нацизму, є основною рисою лівого націоналізму в найширшому розумінні цього слова»²⁴.

Отже суперечливість і плутанина, міфотворчість та наукоподібність геополітичних, державотворних концепцій ускладнюють сприйняття й інтерпретацію вчення О.Дугіна. Проте на початку 2000-х рр. він відмовився від ідеологем «російського фашизму». Причиною такого радикального кроку стало заперечення ним універсального характеру фашистського вчення.

У західній науці взагалі відсутні єдині підходи до визначення фашизму. Цей термін штучно був пов'язаний із політичними організаціями, які виступали проти лібералізму та комунізму. Найпопулярнішою дефініцією у сучасному західному науковому дискурсі стало визначення британського філософа й політолога Р.Гріффіна, згідно з яким фашизм – це «палінгенетичний ультра націоналізм»²⁵. Автор стверджує, що це унікальний синтез палінгенезі та радикального націоналізму. Палінгенезія – теорія німецького філософа А.Шопенгауера про те, що воля людини ніколи не вмирає, а проявляє себе знову в нових індивідах. Як приклад можна навести звернення Італійської асоціації націоналістів від 1920 р. (вступила у союз з італійськими фашистами в 1923 р.):

«Італійська нація складається не тільки з 36-ти мільйонів італійців, які живуть зараз, але й усіх сотень, тисяч, мільйонів італійців, які житимуть у майбутніх століттях і яких теж потрібно розглядати як компоненти єдиного цілого. У цій концепції кожне покоління та кожен індивід із покоління – нескінченно мала частина нації, клітина національного організму. Так само, як клітини народжуються, живуть і вмирають, а організм при цьому залишається незмінним, так й індивіди народжуються, живуть і вмирають, тоді як нація продовжує своє тисячолітнє існування»²⁶.

У праці «Революція правих: фашизм» Р.Гріффін розкрив другий складник фашизму – ультра націоналізм:

«Фашизм є за сутністю революційною формою ультра націоналізму (тобто значною мірою шовіністичним, антиліберальним націоналізмом). Він характеризується популізмом, що містить у собі мобілізацію мас на щирі (а не просто зрежисовану або

²⁴ Дугин А.Г. Левый национализм.

²⁵ Griffin R. The Nature of Fascism. – London; New York, 1991. – 249 p.

²⁶ Цит. за: Griffin R. Fascism (Oxford Readers). – Oxford University Press, 1995. – P.37–38 [Електронний ресурс]: <http://www.amazon.co.uk/Fascism-Oxford-Readers-Roger-riffin/dp/0192892495>

маніпульовану) підтримку знизу різких дій, які застосовуються самопроголошеною новою елітою згори для порятунку нації від того, що сприймається як смертельний занепад»²⁷.

Дослідник уважав фашистську ідеологію у своєму «міфологічному ядрі» націленою не на «відродження нації», а на її «створення наново». У цьому полягає її докорінна відмінність від інших націоналістичних теорій, оскільки, на його думку, фашисти «спробували створити новий тип людини, новий тип держави, нову еру»²⁸. Саме тому, за Р.Гріффіном, елементи фашизму можна знайти й у цілях формування нового суспільства Великою Французькою революцією, у створенні «нової радянської людини» російськими більшовиками й конструюванні нових політичних націй у ході національно-визвольних рухів.

Ідеологія фашизму була оформлена із претензією на наукове підґрунтя. Її наріжними принципами проголошувалися волонтаризм, воля індивіда, традиціоналізм, ультранационалізм, антикомунізм, антитеологізм, державний патерналізм, антилібералізм²⁹.

Зародження російського фашизму

Ключові положення ідеології фашизму визначали програмні цілі й завдання всіх фашистських організацій, але у випадку російського фашизму спостерігалися доволі цікаві модифікації³⁰. На формування російської фашистської ідеології серйозний вплив справило євразійство з його ідеями ієєократії та етатизму³¹. Останнє, своєю чергою, розвивалося в 1920-х рр. не без деякого впливу українського консерватизму ідеолога гетьмансько-монархічного руху В.Липинського, зокрема його теорії еліт³², хоча між цими політичними течіями були й суттєві відмінності. Принагідно зазначимо, що, імовірно, факт взаємного інтересу євразійців і гетьманців став одним із низки чинників періодичного звинувачення В.Липинського, із кінця 1920 – початку 1930-х рр., у належності його теорії державності до «фашистських»³³, що, на слущну думку К.Галушка, не відповідало дійсності³⁴.

Слід визнати, що значна частина російського емігрантського середовища із захопленням сприйняла ідеї фашистської ідеології й активно долучилася

²⁷ Гриффин Р. Революция правых: фашизм // *Revolutions and the Revolutionary Tradition in the West 156–1991*. – Routledge; London, 2000 [Електронний ресурс]: <http://www.fti.dn.ua/~metlov/griffin.html>

²⁸ Там же.

²⁹ Муссолини Б. Доктрина фашизма.

³⁰ Гула Р.В. К.В.Родзаевський: Метаморфози «русского фашизма» // *Наукові праці МАУП*. – Вип.48. – К., 2016. – С.5–11.

³¹ Гула Р.В. Російський месіанізм та Україна – від монархізму до «русского мира» // *Проблеми політичної історії України*. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2012. – С.191–200.

³² Див. докл.: *Передерій І.Г.* В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. – Полтава, 2012. – С.476–477.

³³ Див., напр.: *Портнов А.* Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ ст. – К., 2011. – С.117–118.

³⁴ Див. докл.: *Галушко К.* Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського [Електронний ресурс]: <http://hetman-ua.org/history/context.html>

до відповідного організаційно-партійного процесу³⁵. У нашій статті ми розглянемо особливості партійної структури й теоретичні здобутки Російської фашистської партії, у діяльності якої найбільш яскраво спостережено синтез ідей класичного фашизму, нацистської ідеології та російського радикального націоналізму.

У середині 1920-х рр. група випускників і студентів Харбінського юридичного факультету – емігрантського російського навчального закладу, який діяв на автономних правах – захопилася італійським фашизмом³⁶. Є.Корабльов, О.Покровський, Б.Румянцев та їхні послідовники – сини білогвардійських генералів В.Голіцин і М.Матковський, син козацького офіцера П.Грибановський, син банківського службовця В.Олесов, емігрант Б.Лівенцов – побачили у фашизмі свіжі соціально-політичні ідеї, які могли бути використані під час конструювання моделі майбутньої, звільненої від комуністичної диктатури Росії.

У 1925 р. за їхньої ініціативи на юридичному факультеті було створено Російську фашистську організацію (РФО) під організаційним «прикриттям» так званого Російського студентського товариства³⁷, а 1929 р. відкрився Російський клуб – як постійне місце зустрічей однодумців. У травні 1931 р. РФО перетворилася на Російську фашистську партію (РФП) із жорсткою організаційною структурою. «Вождем» став К.Родзаєвський³⁸. 1934 р. на об'єднаному з'їзді РФП і Всеросійської фашистської організації А.Вонсяцького у Харбіні було створено Всеросійську фашистську партію. У 1937 р. унаслідок організаційного розколу її у черговий раз перейменували на Російський фашистський союз (РФС). 1 червня 1943 р. японська окупаційна влада Маньчжурії офіційно закрила РФС через посилення серед його членів антинімецьких та антияпонських настроїв.

Друкованими органами РФП були газета «Наш путь», щомісячний журнал «Нация» і часопис «Фашист». У 1931 р. було створено Ідеологічну раду та Комісію з вивчення СРСР, які готували щомісячні інформаційні зведення про становище у «країні Рад» для журналу «Нация»³⁹.

Ідеологічна підготовка перших російських фашистів у період існування РФО здійснювалася через політичні курси у формі щотижневих лекцій і співбесід. Пізніше було створено поетапну систему політосвіти: початкову (елементарні курси фашизму), середню (районні школи фашизму), вищу (Фашистська академія імені П.Столипіна)⁴⁰.

³⁵ Русская эмиграция и фашизм: Статьи и воспоминания / Отв. ред. и сост. В.Ю.Жуков; науч. ред. В.Ю.Черняев. – Санкт-Петербург, 2011. – 264 с.

³⁶ *Аблова Н.Е.* КВЖД и российская эмиграция в Китае. – Москва, 2004. – 432 с.; *Стефан Д.* Русские фашисты: Трагедия и фарс в эмиграции: 1925–1945 / Авториз. пер. с англ. Л.П.Делюсина. – Москва, 1992 – 441 с.

³⁷ *Родзаевский К.В.* Отчёт о моей 20-летней антисоветской деятельности // Кентавр. – 1993. – №3. – С.97.

³⁸ *Аурилене Е.* Русская эмиграция в Китае: в поисках будущей России // Вестник Евразии. – 2002. – №2. – С.11.

³⁹ *Базанов П.Н.* Издательская деятельность политических организаций русской эмиграции (1917–1988 гг.). – Санкт-Петербург, 2004. – 432 с.

⁴⁰ Див. докл.: *Онегина С.В.* Крах расчётов и иллюзий («Внутрисоюзная работа» Всеросійської фашистської партії в Маньчжурії) // Кентавр. – №5. – 1995. – С.48–59.

Кількість членів РФО (РФС), за заявами К.Родзаєвського, становила 30 тис., із відділеннями у 26 країнах. Але ці дані значно перебільшені. За інформацією радянської розвідки, нараховувалося близько 4 тис. членів РФО. Ця цифра корелюється й з накладом газети «Наш путь» – 4 тис. примірників.

Організаційно РФО (РФС) було побудовано за корпоративно-віковим і територіальним принципами. Із 29 березня 1934 р. до його складу входив Російський жіночий фашистський рух (від 1 березня 1941 р. – Союз російських жінок), який ідеалом держави бачив «національну трудову Росію», що ґрунтується на корпоративній системі російського фашизму, де жінка посіла б «по праву належне їй місце – носія ідеї краси та берегині сімейного вогнища (дружини, матері), забезпечене законом». На 1941 р. в організації нараховувалося 226 жінок⁴¹.

Союз фашистської молоді (СФМ) було утворено 1936 р. Поділявся він на молодшу й старшу групи з різними виховними програмами. Кожна група мала два ступеня: юних фашистів і фашисток; авангардистів та авангардисток (для переходу на вищий ступінь складали іспити). 12 квітня 1939 р. виник Антикомуністичний союз молоді, який також став резервом поповнення лав РФО (РФС). 22 квітня 1934 р. було сформовано дитячі та юнацькі організації: Союз юних фашистів «Авангард» (хлопчики від 10 до 16 років), Союз юних фашисток-авангардисток (дівчатка від 10 до 16 років). 28 лютого 1941 р. останній перейменували на Союз російських дівчат, який налічував 153 особи. Крім того, 10 травня 1934 р. було засновано Союз фашистських крихіток (СФК; діти від 3 до 10 років)⁴². Територіально найбільш чисельні осередки РФО (РФС) діяли у Харбіні, Хайларі, Шанхаї, Тяньцзіні, Сінцзіні, на ст. Маньчжурія.

Постать лідера російських фашистів Костянтина Володимировича Родзаєвського (1907–1946 рр.) заслуговує окремої уваги. Він народився в м. Благовещенськ, у сім'ї нотаріуса. 1925 р. виїхав за кордон. Наступного року вступив до Харбінського юридичного факультету, вивчав право. Там і долучився до фашистського руху. У 1928 р. на черговій маніфестації російських фашистів К.Родзаєвський скинув і розірвав радянський прапор, що висів на стіні юридичного факультету (він містився в будівлі, яка перебувала під юрисдикцією Китайсько-Східної залізниці (КСЗ; рос. Китайско-Восточная железная дорога, КВЖД). На вимогу радянських дипломатів К.Родзаєвського за цей учинок було виключено зі складу студентів навчального закладу. Після зміни військово-політичної обстановки (конфлікт навколо КСЗ між Китаєм і СРСР), К.Родзаєвський у 1929 р. поновився на юридичному факультеті, де він і здобув вищу освіту⁴³.

К.Родзаєвський виявив себе надзвичайно плідним теоретиком. Із-під його пера одна за одною виходили книжки. Найвідомішою стала «Азбука фашизму» – 100 питань і відповідей, яка акумулює у собі фашистське вчення. За визначенням автора, «фашизм як світовий рух прагне до перебудови

⁴¹ Ожороков А.В. Фашизм и русская эмиграция (1920–1945). – Москва, 2002. – С.173.

⁴² Усов В.Н. Советская разведка в Китае: 30-е годы XX века. – Москва, 2007. – С.170–171.

⁴³ Шамбаров В.Е. Фашистская Европа. – Москва, 2014 [Электронный ресурс]: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8275682

сучасних ліберально-демократичних (капіталістичних) і соціалістичних (комуністичних) держав на таких засадах: панування духу над матерією (релігії), нації та праці (соціальної справедливості) – фашизм є релігійний, національний, трудовий рух»⁴⁴.

Для теоретичних поглядів К.Родзаєвського була характерна ірраціональна віра у близький крах радянської системи, що покладала на плечі фашистів-емігрантів завдання особливої ваги: підготувати сили, здатні покінчити з радянським режимом і відродити вільну Росію. Така концепція фактично поєднувала погляди російських фашистів з євразійством⁴⁵.

Фашисти бралися за порятунок Росії під гаслом: «Бог – нація – праця», значною мірою реанімуючи формулу монархічної ідеології графа С.Уварова: «Православ'я – самодержавство – народність». Вони не протиставляли свою ідеологію православ'ю та всіляко намагалися підкреслити спадкоємність між ними. У програмі РФП зазначалося: «Православна релігія, як релігія більшості російської нації, як релігія переважних творців російської культури й російської історії, користується особливим заступництвом загальнодержавної влади»⁴⁶. А щорічне партійне свято припадало на день св. Володимира й відзначалося під гаслом: «Під стягом святого Володимира – до відродження святої Русі!»⁴⁷. Програмні документи російських фашистів мали яскраво виражений антисемітський характер, що поєднувало їх з ідеологією німецького нацизму.

«Усеросійська фашистська партія основною метою має: повалення єврейської комуністичної диктатури над російською країною [...], усунення від влади партійного центру ВКП(б), який узурпував “диктатуру пролетаріату” в інтересах світового єврейського капіталу; [...] євреї мають свою землю за межами російської держави, і, крім того, є винуватцями найтяжчих бід російського народу, євреї в майбутній Росії повинні визнаватися за небажаних іноземців»⁴⁸.

«Євреї є органічними ворогами всякої національної держави. Євреї здавна не мають своєї держави, живуть у середовищі інших націй. Розсіяні по всьому світу, вони, [...] завдяки своїм расовим і побутовим особливостям, тісно пов'язані між собою, представляють єдину інтернацію. У кожній нації, у середовищі якої вони живуть, євреї прагнуть посісти панівне становище, пробратися на соціальні верхи та зрештою підпорядкувати всі нації своєму впливу, встановити світове єврейське панування»⁴⁹.

Отже особливістю ідеології російського фашизму слід уважати виразну антисемітську складову, сутність якої полягала у відверто гіпертрофованому

⁴⁴ *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. – Харбин, 1934. – С.3.

⁴⁵ *Гула Р.В.* Російський месіанізм та Україна... – С.191–200.

⁴⁶ *Родзаевский К.В.* Завещание русского фашиста. – Москва, 2001. – С.470.

⁴⁷ *Нация: Орган Рос. фашист. союза – Рос. нац. фронта / Ред. Г.В.Тараданов; изд. Л.П.Охотин (Харбин). – 1939. – 1 августа. – №22 (44). – С.1.*

⁴⁸ *Родзаевский К.В.* Завещание русского фашиста. – С.462–463.

⁴⁹ *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. – С.15.

потрактувати ролі та місця «світового єврейства» в новітній історії Росії. Значною мірою це пояснювалося тотальним пануванням у свідомості російських фашистів «конспірологічної версії» визначення закономірностей розвитку історичного процесу винятково «єврейським інтернаціоналом».

Водночас К.Родзаєвський не поділяв поглядів нацистів на слов'ян як «унтерменшів». Іншим народам, що населяли колишню Російську імперію, російські фашисти обіцяли «повагу та рівноправність». В основу цих поглядів було покладено визначення поняття «нація» як «духовне єднання людей на основі усвідомлення єдності історичної долі в минулому, загальної національної культури, національних традицій тощо та прагнення продовжувати своє історичне життя в майбутньому»⁵⁰. Тому «Всеросійська фашистська партія вважає, що російська нація є організмом, який об'єднує всі народи Росії на основі єдності історичної долі, загальної культури та свідомості спільних інтересів. Повноправними громадянами Росії повинні бути не тільки великороси, українці, білоруси, але й усі інші народи Росії: татари, вірмени, грузини»⁵¹. Характерно, що К.Родзаєвський чітко розрізняв слов'ян (росіян, українців, білорусів) та «усі інші народи Росії».

Російській фашистській ідеології була притаманна еклектична суміш не тотожних, а інколи й протилежних поглядів: євразійства, нацизму, монархізму, фашизму. К.Родзаєвський пояснював це тим, що «найголовніша відмінність російського фашизму від інших фашистських рухів полягає в тому, що він повинен прийти на зміну комунізму, у той час як фашизм в Італії й Німеччині замінив собою ліберально-демократичну державу та капіталістичний лад»⁵². Тобто, на думку російських фашистів, з урахуванням специфіки Росії слід використовувати положення тих доктрин, які ментально близькі росіянам.

Пострадянська держава мала будуватися на «корпоративній основі», на засадах «класової солідарності» та «примирення праці й капіталу». У ній люди однієї професії об'єднуються в національні спілки за принципом належності до певного сектору економіки, а ті – у національні корпорації. На переконання К.Родзаєвського, «поєднання корпоративної системи фашизму з реформованими у процесі національної революції профспілками дасть новий національно-трудовий лад фашистської Росії»⁵³. До речі, обґрунтовуючи корпоративізм як основу побудови нової російської держави, російські фашисти апелювали до історичного минулого. Зокрема прообраз майбутньої корпоративної організації державної влади вони бачили у земських соборах XVI–XVII ст.

Передбачалося, що на перехідний період новітнього державотворення слід установити «фашистську національну диктатуру», яка забезпечить «тимчасовий порядок» на противагу «революційному хаосу», закладе основи національних спілок і тим самим підготує скликання Всеросійського собору. У 1939 р. К.Родзаєвський переконував співвітчизників у тому, що національна диктатура не має нічого спільного з диктатурою ВКП(б), вона «спирається на націю,

⁵⁰ Там же. – С.5.

⁵¹ Родзаевский К.В. Завещание русского фашиста. – С.463–464.

⁵² Родзаевский К.В. Азбука фашизма. – С. 23.

⁵³ Родзаевский К.В. Завещание русского фашиста. – С.464.

усі класи та відображає волю й прагнення нації, усіх класів» в особі їх ініціативних і вольових еліт⁵⁴.

Із початком бойових дій на німецько-радянському фронті РФС задекларував гасло: «Проти єврейського фашизму у СРСР, за російський фашизм РФС» («СРСР – вотчина ВКП(б), отже – світового єврейства»)⁵⁵. Претендентом на роль зовнішнього союзника була Японія. К.Родзаєвський і його соратники не приховували готовності виступити на її боці, якщо та почне війну проти СРСР. Російські фашисти вважали, що незалежно від суб'єктивних цілей держав, які воюють із Радянським Союзом, війну слід розглядати не як війну проти Росії, а як «стихийну подію, що сприятиме звільненню Росії»⁵⁶.

У 1945 р. під враженням перемог СРСР К.Родзаєвський написав листа до Й.Сталіна, в якому визнавав, що російські фашисти не помітили головного – їхні провідні програмні настанови вже давно зреалізувала ВКП(б). Автор констатував: «Функції національної партії натеper у Росії [...] здійснюються Всеросійською комуністичною партією (більшовиків) [...] Ради СРСР, залежно від входження в них нової, молоді російської інтелігенції, стають дедалі більш національними». Фактично «держава російської нації» реально існує, це – Радянський Союз. Задовольняється релігійне почуття, оскільки за радянського режиму релігія «знайшла свій першохристиянський основний сенс і стала релігією трудящого народу». Гасло російських фашистів: «Звільнення Батьківщини від єврейського комунізму за будь-яку ціну», на думку К.Родзаєвського, було фатальною помилкою, причиною «хибної генеральної лінії» партії під час війни Німеччини з СРСР (зауважимо, попереду ще була «справа лікарів-убивць» і масовий антиєврейський психоз радянського суспільства, але К.Родзаєвський інтуїтивно правильно визначив майбутню антисемітську тенденцію ВКП(б) у системі своїх логічних умовиводів). Помилковим визнавалося вживання терміна «фашистська» в назві партії. За роки радянської влади «інтернаціональний марксизм» трансформувався в «ленінський націоналізм» і «вселюдський сталінізм». А сталінізм – це є «наш російський фашизм, очищений від крайнощів, ілюзій та облуд»⁵⁷.

Наприкінці серпня 1946 р. в Москві відбувся судовий процес щодо «справи колишнього білогвардійського отамана І.Семенова, керівника Російського фашистського союзу К.Родзаєвського й інших». За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР, у вересні того ж року підсудних стратили.

Отже російський фашизм К.Родзаєвського – це суміш ідей власне італійського фашизму, німецького нацизму, євразійства, монархічної ідеології,

⁵⁴ *Родзаевский К.В.* Русский путь. – Харбин, 1939. – С.62.

⁵⁵ *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. – С.17.

⁵⁶ *Назаров М.В.* Русская эмиграция и фашизм: надежды и разочарования // Наш современник. – 1993. – №3. – С.135.

⁵⁷ *Балакишин П.П.* Финал в Китае: возникновение, развитие и исчезновение белой эмиграции на Дальнем Востоке. – Т.2. – Сан-Франциско; Париж; Нью-Йорк, 1959. – С.122, 124; *Родзаевский К.В.* Вождю народов, председателю Совета народных комиссаров СССР, генералиссимусу Красной армии Иосифу Виссарионовичу Сталину [Електронний ресурс]: <http://imperialcommiss.livejournal.com/610034.html>

православ'я, фашистського глобального бачення політичних та історичних реалій першої половини ХХ ст. зі специфічною російською проблематикою. Наприкінці життя ідеолог руху пережив глибоку трансформацію своїх переконань. З іншого боку, це можна пояснити тим, що прихильникам фашизму не так уже й важко прийняти іншу тоталітарну ідеологію.

Сучасний російський фашизм

Системні деструктивні процеси у СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. поряд з актуалізацією питань незалежнення та подальшого державотворення в колишніх радянських республіках, спровокували появу й низки проєктів збереження імперської наддержави, які об'єктивно мали ознаки реанімації фашистської ідеології.

Початок 1990-х рр. Російська Федерація зустріла у стані комплексної кризи, яка в духовно-ідеологічній сфері визначалася декількома чинниками.

1. Втрата статусу наддержави, розпад СРСР, радянської армії спровокували появу у суспільній свідомості так званого «ваймарського» постімперського синдрому. В аналітичній доповіді Вільного історичного товариства Росії констатувалося: «У логіку невідворотного прогресу країна була вписана (до розпаду СРСР – *Авт.*) як світовий лідер і головна рушійна сила. Громадяни СРСР відчували себе на гребені історії та на піку морально-політичної еволюції людства. Ці переживання зберігаються в історичній пам'яті й відтворюються зараз як щось втрачене та мало не зражене. Це породжує потужні фрустрації з ефектами ресентименту й політичного нарцисизму»⁵⁸.

2. Дискредитація комуністичної ідеології та створення у суспільній свідомості міфологізованого образу гуманістичної сутності капіталістичного Заходу з подальшим розчаруванням у його цінностях, об'єктивно стали причиною ностальгічних настроїв за радянським минулим і його глорифікації.

3. Розпад СРСР створив для російської нації абсолютно нову геополітичну й етнополітичну ситуацію, яка вимагала радикальної трансформації національної свідомості, переходу від її радянського типу до нових форм ідентичності.

4. Запропонований «ною» політичною елітою Росії ліберально-громадянський проєкт «російської нації», з огляду на об'єктивно притаманний йому етноцентризм, не міг повністю ізолюватися від російської ідентичності та був сприйнятий як невдала копія проєкту «радянського народу».

5. Дезорієнтація населення в питаннях ідейних основ існування й розвитку суспільства нової країни, розвінчання міфів радянської доби з системною дегероїзацією історичних персоналій призвели до моральної деградації суспільства на тлі катастрофічної економічної кризи.

6. Масштабна міграція російськомовного населення із Закавказзя, Середньої Азії, зменшення частки російськомовного населення трактувалося Москвою як втрата геополітичного впливу на теренах колишнього СРСР.

⁵⁸ Доклад Вольного исторического общества «Какое прошлое нужно будущему России» [Електронний ресурс]: <https://komitetgi.ru/analytics/3076/>

7. Негативні соціальні настрої російського суспільства часто спрямовувалися маргінальними політичними гравцями в русло антисемітизму, українофобії та ксенофобського «кавказького синдрому».

8. Розвиток незалежної історичної науки у країнах пострадянського простору об'єктивно ґрунтувався на стійкій тенденції максимального дистанціювання від історичних парадигм Російської імперії, СРСР, РФ, що викликало активне несприйняття в російських наукових колах, які були здебільшого орієнтовані на традиційну модель трактування історичного розвитку.

9. Формування дивного симбіозу сприйняття історичного минулого та перспективного бачення майбутнього в лавах так званих «червоних» і «білих» патріотів Росії на основі нової трансформованої моделі самодержавного пострадянського панславизму, де близькість (а в деяких моментах і тотожність) сучасної ідеології КПРФ із багатьма тезами російського націоналізму сьогодні є реальністю.

10. У новітній історії Росії «за лічені роки відбувся різкий розворот від модернізації до традиції, від модернізму до традиціоналізму, від прогресизму до консерватизму з охоронним і навіть реакційним ухилом»⁵⁹.

Цей комплекс причин сприяв появі в Росії низки націоналістичних організацій відверто фашистського спрямування з елементами ідеології нацизму. За далеко неповними даними, у Російській Федерації станом на 1 січня 2017 р. легально, напівлегально, нелегально діють 53 угруповання, що за своїми програмними цілями можуть бути віднесені до фашистських⁶⁰. Загальними принципами, на основі яких побудовано програми сучасного російського фашизму, стали радикальний російський націоналізм, націонал-соціалістична ідеологія, православна ортодоксія, традиціоналізм, ксенофобія, антилібералізм, імперіалізм.

Радикальний російський націоналізм притаманний здебільшого всім сучасним фашистським організаціям. Головною метою російських фашистів є створення етнічної російської держави.

«Ми виступаємо за побудову в Росії російської національної держави, під якою розуміємо державу, що ставить на перше місце права й інтереси російського народу. Використовуємо слово “нація” у примордіальному значенні [...] Наша мета – відновлення російської національної державності у формах і з інститутами, які обере сам народ після набуття ним справжньої незалежності»⁶¹.

Водночас фашистські організації виступали за надання росіянам преференцій титульної російської нації. Заборонений у РФ Слов'янський союз СС

⁵⁹ Доклад Вольного исторического общества...

⁶⁰ В России действуют 53 фашистские организации [Електронний ресурс]: <http://bramaby.com/ls/blog/rus/632.html>

⁶¹ Манифест Этнополитического объединения «Русские» [Електронний ресурс]: <http://rusnat.com/o-nas.html>

заявленою метою вважає створення Росії на чолі з титульною російською нацією та з правом національного самовизначення російського народу⁶².

Поряд із тим, в ідеології сучасного російського фашизму спостерігаються своєрідні інтернаціоналістські тенденції переважно панславистського змісту на основі монархічного трактування «триєдиного» російського народу та пріоритетності соціодуховних констант титульної нації для інших народів Росії. У програмі Російської національної єдності (РНС) вказано, що організація «розглядає Росію як єдину державу росіян (“русских” – Авт.) (великоросів, малоросів і білоросів), а також росіян – інших неросійських корінних народів, для яких творення й захист Росії стали історичною традицією, а Росія є єдиною Вітчизною»⁶³.

Націонал-соціалістичну ідеологію проголошено світоглядною основою у відверто екстремістських організаціях, які в РФ заборонені. Наприклад, ультраправе неонацистське громадське об'єднання Націонал-соціалістичне товариство позиціонує себе як єдина націонал-соціалістична організація в Росії, готова боротися за політичну владу у країні. Товариство проголошувало своїм завданням створення в Росії націонал-соціалістичної партії для створення російської національної держави на основі відповідної ідеології⁶⁴. На тотожних світоглядних позиціях ґрунтується політична діяльність організації Російська національна єдність – Російська революційна армія⁶⁵.

Водночас расистські постулати нацизму притаманні й легальним політичним спільнотам. Ось, наприклад, формулювання «боротьби за чистоту раси» у програмі останньої згаданої вище організації: «РНС вважає одним із найважливіших завдань відновлення біологічної якості й охорону генетичної чистоти російської нації. Будь-яке примушування до вступу в мішаний шлюб або зв'язок, що завдають шкоди генофонду російської нації та ведуть до її розмивання, повинні припинятися»⁶⁶.

Православна ортодоксія у фашистських організаціях зазвичай дублює світоглядні константи відомої монархічної тріади «православ'я – самодержавство – народність»⁶⁷. Ідеалізованою формою державного устрою православні фашисти вважають Російську імперію. Найстаріше об'єднання російських націоналістів (із 1972 р.) – Російський фронт визволення «Пам'ять» – організація російських православних націонал-революціонерів, світоглядною ідеологією проголошує релігійний націонал-монархізм⁶⁸. Інше політичне

⁶² Славянський союз [Електронний ресурс]: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1231639>

⁶³ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

⁶⁴ Сватов Н. СпецNAZZ НСО проводит приём всем желающим [Електронний ресурс]: <http://www.reakcia.ru/article/?935>

⁶⁵ Кузьмин А.Г. Раскол в русском национальном единстве (РНЕ): жизнь после смерти? [Електронний ресурс]: <http://www.politex.info/content/view/435/30>

⁶⁶ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

⁶⁷ Гула Р.В. Особливості розвитку та функціонування православ'я у системі монархічної ідеології на українських етнічних землях Російської імперії у 1900–1914 рр. // Військово-науковий вісник. – Вип. 15. – Л., 2011. – С. 3–10.

⁶⁸ Русский фронт освобождения «Память» [Електронний ресурс]: http://www.politcenter.org/rfo_pamyat/

об'єднання – Гвардія Христа – позиціонує себе як патріотичний рух: «Ми – монархісти, фашисти, ми – це нове дихання російської нації, ми – гвардійці Сина Божого Ісуса Христа». Метою проголошується «відродження на Русі істинно російського православного порядку»⁶⁹ у формі теократичної держави. Союз православних хоругвоносців головним завданням вважає «зміцнення та поширення православної віри, відновлення самодержавної монархії, відродження російської національної самосвідомості й імперського російського патріотизму на всій території Російської імперії»⁷⁰.

Традиціоналізм в ідеології російських фашистів базується на визнанні міфологізованих уявлень про «самобутній» історичний шлях російського народу⁷¹. У статуті Конгресу російських громад основною метою створення організації проголошено «сприяння зміцненню в Російській Федерації традиційних форм управління й формування громадянського суспільства»⁷². «Відродження національної самосвідомості російського народу й інших корінних народів Росії на основі їхніх історичних, релігійних і культурних традицій» є головним завданням партії Російський загальнонародний союз⁷³.

У програмних документах традиціоналізм часто ототожнюється з православною ортодоксією. Наприклад, у програмі Російської національної єдності вказано, що «це всеросійський громадський патріотичний рух російської нації (російського народу), заснований на принципах православної традиції й російської національної ідеології»⁷⁴.

Ксенофобія у сучасній фашистській ідеології Росії, як правило, поліваріантна. Об'єктами її застосування виступають американці, євреї, народи Кавказу та Середньої Азії, останнім часом – українці. Наприклад, Істинна російська національна єдність – Російська революційна армія світоглядною константою ідеології проголошує антиамериканізм⁷⁵. Заборонений у Російській Федерації Рух проти нелегальної імміграції виступає за припинення неслов'янської імміграції в Росію, за депортацію нелегальних іммігрантів. Але насправді бореться з будь-якою, нелегальною та легальною, іноетнічною імміграцією (за винятком східних слов'ян)⁷⁶.

Слід зазначити, що навіть відносно помірковані політичні об'єднання Російської Федерації вкрай радикально ставляться до проблем міграції. У програмі Всеросійської національно-демократичної партії зазначається: «Ми вважаємо за необхідне припинити безконтрольну міграцію. Потрібне негайне запровадження візового режиму з колишніми радянськими республіками

⁶⁹ Гвардія Христа [Електронний ресурс]: <https://vk.com/club22995675>

⁷⁰ Союз православних хоругвоносцев [Електронний ресурс]: <http://rusckie.org/info/index.shtml>

⁷¹ Гула Р.В., Гула В.Д. Агонія Левиафана: Часть I: Пассионарии и юродивые: Политический террор и терроризм в Украине (1900–1914 гг.). – К., 2016. – С.115–118.

⁷² Устав Конгресса русских общин [Електронний ресурс]: <http://kro-rodina.ru/ustav>

⁷³ Устав политической партии «Российский общенародный союз» [Електронний ресурс]: <http://izbiraem.ru/party/i/128>

⁷⁴ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

⁷⁵ Кузьмин А.Г. Раскол в русском национальном единстве...

⁷⁶ Движение против нелегальной иммиграции (ДПНИ) [Електронний ресурс]: <http://lurkmore.to/%D0%94%D0%9F%D0%9D%D0%98>

Середньої Азії». Крім того, ксенофобські догмати сучасних російських фашистів умотивовано з позицій економічної доцільності. «Ми – категоричні противники необґрунтованих субсидій республікам Північного Кавказу, які є джерелом нестабільності»⁷⁷.

Антилібералізм принципово заперечує всі універсальні ідеології: демократію, соціалізм, лібералізм – і єдиною формою державного устрою вважає авторитарну модель. Істинна російська національна єдність – Російська революційна армія головною метою вважає побудову теократичної православної християнської держави, яка заперечує будь-які форми ліберальної влади⁷⁸.

Імперіалізм у програмних документах сучасних російських фашистських організацій пов'язаний зазвичай із «захистом російської діаспори» на пострадянському просторі та відновленням «історичної справедливості» об'єднання російського народу, що створює небезпечні умови для повторення сценаріїв Криму й Донбасу. Уперше цей принцип «захисту співвітчизників» у країнах колишнього СРСР було проголошено у програмі політичного об'єднання імперсько-націоналістичної орієнтації Конгрес російських громад 1994 р. і на цей час він наявний майже в усіх програмах партій фашистського спрямування⁷⁹. Зокрема у програмі РНЕ імперсько-націоналістичний аспект постулюється таким чином: «Головною метою руху є забезпечення гідного майбутнього російської нації, а на сучасному етапі – повернення російській нації втрачених у ХХ столітті геополітичних позицій і визначальної ролі у світовій історії»⁸⁰.

Загроза радикалізації суспільного життя й домінування націоналістичного тренду об'єктивно спровокували проблему пошуку нової моделі ідеологічного наповнення національної ідеї нової Росії, вироблення стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього СРСР, одним із варіантів якої стала концепція «російського світу», що в низці наукових підходів репрезентує константи фашистської ідеології: імперіалізм, націоналізм, месіанізм, релігійно-світоглядну ортодоксію. На нашу думку, концепція сучасного «російського світу» за основними світоглядними чинниками, характерними рисами та суспільно-політичною практикою може бути розглянута й крізь призму *державно-інструментального підходу* як форма боротьби, сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових, інформаційно-маніпулятивних та ін.) методів, способів і засобів масового впливу з боку державних, соціальних інститутів та інформаційно-комунікативної інфраструктури держави на суспільну свідомість.

Особливістю застосування концепції «російського світу» у внутрішній політиці РФ є доволі нейтральне ставлення до її постулатів у науковому дискурсі.

⁷⁷ Программа Всероссийской политической партии «Национально-демократическая партия» [Електронний ресурс]: <http://rosndp.org/Home/Programa>

⁷⁸ Кузьмин А.Г. Раскол в русском национальном единстве...

⁷⁹ Прибыловский В. Конгресс русских общин [Електронний ресурс]: <http://panorama.ru/works/vybory/party/kro.html>

⁸⁰ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

У суспільно-політичній практиці – свідоме акцентування на інтернаціональному складникові – російському народі на відміну від «русского». Але у зовнішньополітичному аспекті концепція використовується як інструмент різних форм тиску на країни пострадянського простору. У виступі на I Всесвітньому конгресі співвітчизників, які проживають за кордоном (2001 р.) президент Росії В.Путін уперше вжив термін «російський світ» («русский мир»), стверджуючи, що це «поняття [...] споконвіку не визначалося географічними межами Росії чи російського етносу»⁸¹, і зрештою означило націоналістичну траєкторію функціонування зовнішньої політики РФ та пріоритетні напрями розвитку світоглядної думки націоналістичного сегменту наукового соціуму сучасної Росії.

Сутність концепції «російського світу» як форми сучасного радикального російського націоналізму з елементами фашистської ідеології під час використання державно-інструментального підходу можна розглядати як:

- ідеологію, політику й соціальну практику протиставлення націй у дихотомії «свій – чужий» на основі абсолютизованої культивуації почуття власної унікальності (месіанізму);

- програму політичної мобілізації мас елітою, яка узурпує основоположні цінності й тотально підкорює інтереси індивіда колективістському служінню нації в умовах формування жорстко авторитарної вертикалі державного управління;

- синтезоване явище суспільного життя, що розкривається через визнання пріоритетними догматизованих цінностей власної нації перед демократією, правами людини та громадянина заради «величі» держави;

- соціокультурний феномен свідомості людини, його ставлення до нації як світоглядного ідеалу;

- силу, яка провокує виникнення конфліктів, воєн між націями та державами на основі абсолютизації національних цінностей і державних інтересів⁸².

Слід зазначити, що варіативність наукових підходів у розкритті змісту цього ідеологічного продукту не дозволяє трактувати його як повністю реанімаційний фашистський проєкт. Наприклад, культурно-цивілізаційний, історико-ментальний, геокультурний підходи⁸³ виключають фашистський складник із цієї геополітичної моделі.

Отже радикальний «російський» («русский») моноетнічний націоналізм розглядає російську націю суто як «російський» («русский») етнос, що сформований або на принципах мовної, історичної та культурної уніфікації, або на основі стратегії сепаратного етноізоляціонізму⁸⁴. Радикалізація зовнішньої політики й суспільно-політичного життя сучасної Росії об'єктивно створює

⁸¹ Путин В.В. Национальный успех России должен стать нашим общим успехом (Выступление на конгрессе соотечественников в Москве, 2001) [Электронный ресурс]: <http://www.russkyimir.ru/out.php?cat=15&did=384>

⁸² Гула Р.В. Патриотизм и национализм: Опыт историсофского анализа. – Днепропетровск, 2014. – С.79–81.

⁸³ Гула Р.В. «Русский мир» – фантом чи реальність? Аспекти політологічного аналізу // Наукові праці МАУП. – Вип.50. – К., 2016. – С.7–14.

⁸⁴ Дорожкин Ю.Н. Русский национализм как социально-политический феномен постсоветского периода [Электронный ресурс]: www.bagsurd.ru/tmpoee/detail.phpID=1293

передумови для розвитку та функціонування як ідеології новітнього фашизму, так і політичних партій та рухів екстремістського спрямування.

***

1. Досліджуючи феномен фашизму, потрібно мати на увазі ту обставину, що в 1920–1930-х рр. це поняття ще не було остаточно осмислене. Соціально-політичне явище, котре мало місце у зазначений період в Італії та визначалося терміном «фашизм», істотно відрізняється від змісту, якого набув цей термін у політичній літературі після досвіду Другої світової війни.

2. Поява російського фашизму стала результатом впливу об'єктивних загальних політичних тенденцій в Європі, пов'язаних із кризою демократичних політичних форм і поширенням тоталітарної течії у вигляді фашизму. Саме загальна криза ідей лібералізму та парламентської демократії, яка викликала фашизацію й посилення антидемократичних проявів у деяких країнах, вплинула на настрої частини російської еміграції, особливо емігрантської молоді, що врешті призвело до появи російської фашистської організації із запозиченою відповідною ідеологією й теорією будівництва нової постбільшовицької тоталітарної державності в Росії, яка мала прийти на зміну радянській системі, що за своєю сутністю теж була тоталітарною. Російський фашизм як форма й організація структури влади не був зреалізований. Цей рух мав місце поза межами країни, стосовно якої розроблялася модель фашистської держави. Фактично його представники, за своїм глибоким переконанням, не були фашистами у класичному розумінні, не поділяли крайніх форм расизму та терору. Фашизм розглядався більшістю з них лише як засіб боротьби з більшовизмом.

3. На розвиток російського фашизму катастрофічно вплинула відсутність базової творчої ідеї. Він заперечував демократію, лібералізм, комунізм, але не зміг висунути прогресивної продуктивної перспективної ідеї розвитку суспільства. Фактично останньому була запропонована чергова химера відновлення старої великої імперії, котра виявляється й сьогодні у вигляді гібридного воєнного й ідеологічного конфлікту між Російської Федерацією та Україною. Сучасний російський фашизм – явище поліваріантне й багатоаспектне. Спектр теоретичних концептів і форм суспільно-політичної практики коливається в доволі широкому діапазоні від помірковано фашистського до екстремістсько-нацистського. У реаліях сучасної РФ більшістю фашистських організацій керують радикально-екстремістські політичні маргінали, які відверто спекулюють символом нації, зводячи його лише до примітивного расизму, зоологічного шовінізму й тотальної ксенофобії.

4. Концепція «російського світу» на сучасному етапі теоретичного розвитку характеризується виразною еклектикою та світоглядним хаосом. Народившись на уламках суперечливого симбіозу монархічної ідеології й комуністично-месіанської утопії, ця концепція, на нашу думку, реалізувалася на практиці у формах радикального російського націоналізму, в основі яких лежать діаметрально протилежні процеси культурної автаркії та глобалістських

геополітичних потуг, утопічно-ідеалістичні погляди на складний спектр політичних симпатій до українського суспільства й ірраціональні ксенофобські уявлення про «вороже оточення» російського народу, історична міфологія та спроби реалізації квазідержавних проектів на теренах колишнього СРСР. Слід зазначити, що політичному керівництву сучасної Росії вдалося сформувати значний прошарок населення, яке лояльно сприймає постулати концепції «російського світу» у формі ірреальних ідеалізованих почуттів. «Ми маємо справу з ментальною катастрофою – результатом міфологізації свідомості та систематично насадженого невігластва», – констатується в аналітичній доповіді Вільного історичного товариства Росії⁸⁵.

5. Як свідчить історичний досвід розвитку сучасних держав, штучно сформовані утопічно-еталонні ідеології не мають перспектив у майбутньому. Тому лише звільнення від догматів радикального націоналізму, формування національної ідентичності в кордонах російської держави, незважаючи на наявність рецидивів постімперської свідомості, дасть можливість російській нації завершити історично об'єктивні процеси трансформації національної свідомості на принципах пріоритетності гуманізму, інтернаціоналізму й толерантності.

⁸⁵ Доклад Вольного исторического общества «Какое прошлое нужно будущему России» [Електронний ресурс]: <https://komitetgi.ru/analytics/3076/>

The article deals extensively the overall essence of the ideology of fascism, its modification into policy documents of Russian fascism through the analysis of the main manifestations of the organizational and outreach activities of the All-Russian Fascist Party, the theoretical writings of the founder and ideological inspirer of Russian fascists K.Rodzaevsky, and their resuscitation in revanchist and extremist direction, installation of radical forms of the “Russian World” concept and modern Russian political extremist parties. The common principles were mentioned and on the basis of this programs of contemporary Russian fascism were built.

Keywords: *fascism, Russian fascism, “Russian world”.*

